

**УЧТИВАТА ФОРМА – ИСТОРИЯ НА КОДИФИКАЦИЯТА НА НОРМИТЕ
И СЪВРЕМЕННА ПРАКТИКА**

Илияна Кунева

ИНСТИТУТ ЗА БЪЛГАРСКИ ЕЗИК „ПРОФ. Л. АНДРЕЙЧИН“ ПРИ БАН
iliana.kuneva@gmail.com

**POLITE FORM - HISTORY OF CODIFICATION OF THE RULES
AND CONTEMPORARY PRACTICE**

ILIYANA KUNEVA

INSTITUTE FOR BULGARIAN LANGUAGE „PROF. L. ANDEYCHIN“ AT BAS
iliana.kuneva@gmail.com

The article reviews the codification of the norms related to the polite form in Bulgarian – what changes have been made and how they have affected the writing practice. The nature and reasons for the difficulties in applying the rules are also analyzed.

Keywords: polite form, codification, capitalization of formal pronouns

С учтивата форма в българския език са свързани две правила – правилото за употреба на главна буква при местоименията и правилото за съгласуване. Тези две правила се регламентират още в първите научни граматики на българския език, като правилото за употреба на главна буква присъства последователно и във всички правописни речници от 1945 г. насам, докато правилото за съгласуване се включва само в граматичните трудове, но не и в правописните речници. Едва в *Нов правописен речник* (НПР/NPR 2002) в увода се включва и правилото за съгласуване при учтивата форма, включено е и в следващия правописен речник от 2012 г. (ОПР/OPR 2012). В първите научни описания на българския език се отбелязва, че при правилото за съгласуване в състава на учтивата форма се наблюдават отклонения в практиката, и този факт се обяснява с недоброто познаване на нормите в българския език (Костов/Kostov 1939), а други определят самото правило като отклонение от

нормата (Калканджиев/Kalkandzhiev 1938). Трудностите при съгласуване на формите в състава на учтивата форма се дължат на особеностите на самото правило, които ще бъдат разгледани подробно, а не на неговото формулиране или неправилно разбиране. Правилото за употреба на главна буква при местоименията е далеч по-лесно приложимо, но при него се забелязват през годините промени във формулирането му с добавяне и премахване на изключения, което в известна степен допринася за разколебаване на писмената практика.

Правилото за съгласуване при учтивата форма изисква глаголните форми да бъдат в множествено число, т.е. да се съгласуват с местоимението *Вие* дори когато не е експлицитно изразено: *Господине, Вие сте се съгласили с условията / Господине, съгласили сте се с условията*. Прилагателните имена и причастията, които не са част от глаголната форма, са в единствено число, когато се отнасят до едно лице, и се съгласуват по род с пола на лицето: *Госпожо, били сте уведомена*. Тъкмо това „двойно“ съгласуване – при едни форми в множествено число, а при други в единствено число, е предпоставка за грешки при прилагане на правилото, и особено когато формите в единствено и в множествено число са една до друга: *Господине, бихте ли били по-търпелив*. Поради своите особености правилото съдържа в себе си известно логическо противоречие – от една страна, това е обръщението към едно лице в множествено число, а от друга страна, съчетаването на форми с неизравнени граматически характеристики – отново когато обръщението е към едно лице. Поради това П. Калканджиев разглежда правилото за съгласуване при учтивата форма към случаите на нарушено съгласуване, т.е. когато липсва граматично съгласуване между подлог в ед.ч. и сказуемо в мн.ч.: *Простете, Ваше Сиятелство!* (Калканджиев/Kalkandzhiev 1938). Когато се използва учтивата форма при обръщение към повече лица, логично не се наблюдават отклонения, тъй като всички форми са в множествено число. Не се наблюдават и особени затруднения при съгласуване на имената (съществителни и прилагателни) в единствено число, когато се отнасят към едно лице: *Г-н Петров, Вие сте изключителен професионалист; Госпожо, моля Ви, не стойте права!* Най-честата грешка при съгласуване е при еловите причастия, кои-

то са част от глаголната форма – те неправилно се използват в единствено число подобно на другите причастия и имена. Това уеднаквяване, което се среща в практиката, се дължи на липсата на разграничение между думите, които са част от глаголната форма, и тези, които не са: *Вие сте ходила* / *Вие сте поканена*. Пълно уеднаквяване на формите – само в единствено или само в множествено число, с цел преодоляване на затрудненията при прилагане на правилото не е постижимо, тъй като спомагателните глаголи винаги са в множествено число, а имената, които се отнасят към едно лице, винаги са в единствено число. Формите, при които има възможност за „двойно“ съгласуване, са еловите причастия и самостоятелно употребените прилагателни имена и причастия във функцията на прилагателни. Въпреки че правилото действа без промяна от десетилетия, продължават затрудненията при неговото прилагане, но и въпреки затрудненията липсват възможности за промени. Първо и единствено изключение е допуснато в Академичната граматика (ГСБКЕ/GSBKE 1982), което позволява прилагателните имена да бъдат в множествено число: „Изключение от правилото под руско влияние се допуска в строго официална кореспонденция между отговорни държавни дейци или държавни глави: *Вие сте прави*“ (ГСБКЕ/GSBKE 1982: 145). Това изключение не цели да улесни самото правило, а фиксира наложена се практика в ограничен контекст. То не се препотвърждава в правописните речници, излезли след Академичната граматика (НПР/NPR 2002 и ОПР/OPR 2012). Този допуснат прецедент: *Вие сте прави*, е единствената промяна в кодификацията на правилото за съгласуване в рамките на учтивата форма. Но никога не е допускан прецедент в рамките на глаголната форма думите да са в различно число, въпреки че това е по-често срещаното нарушение в практиката. Такова изключение би означавало, че се „образува“ несъществуваща сложна глаголна форма (напр. *сте ходил*). Това е и причината Н. Костов (Костов/Kostov 1939: 192) да определи нарушаването на правилото по този начин като „лош езиков усет“ (още за представянето на правилото в първите научни граматички вж. Кунева/Kuneva 2015). Трудността при това съгласуване произтича от особеностите на самите сложни глаголни форми в българския език, тъй като окончанията на

всички думи в тях са носители на граматична информация – за число или и за число, и за род (когато са в ед.ч.). Ако например само спомателният глагол е носител на такава граматична информация, не би имало проблем при съгласуването. Наред с тези общи предпоставки за затруднения при прилагане на правилото за съгласуване има и някои частни случаи. Такъв например е случаят с фразата *Добре дошли*, при която еловото причастие често не се схваща като част от глаголна форма и се съгласува в единствено число: *Добре дошла, проф. Петрова!* Друг особен случай е, когато еловото причастие е употребено като прилагателно име: *Госпожо, изглеждате свежа и отпочинала*¹.

От направения преглед става ясно, че затрудненията при прилагане на правилото за съгласуване при учтивата форма не произтичат от начина, по който правилото е формулирано. Същевременно особеностите на самото правило не позволяват то да бъде променено с цел преодоляване на затрудненията, без да се нарушат други правила, например за образуване на сложни глаголни форми.

Другото правило, свързано с учтивата форма в българския език, за употреба на главна буква при личните и притежателните местоимения² е по-просто. То изисква местоименията *Вие, Ви, Вас, Ваши* да се пишат с главна буква, когато са в състава на учтивата форма. Но и при това правило се срещат колебания, които се дължат на няколко причини. Едно от затрудненията е дали в конкретния случай е уместно да се използва учтивата форма, или не. Например в социалните мрежи общуването не предполага строга формалност и по-рядко се използва учтивата форма дори когато адресатите са непознати. Учтивата форма понякога се избягва съзнателно, с цел да се скъси дистанцията между общуващите, но съществува и рискът фамилиарното общуване да се приеме за неуважително, т.е. тези колебания при писането на главна буква имат прагматичен характер, тъй като главната буква маркира т.нар. говорене на „Вие“. Друга предпоставка за колебания са честите промени във формулирането на правилото – „чести“, защото се извършват последователно в последните правописни речници. До ПРСБКЕ правилото е формулирано изключително лаконично: Главна буква се пише при местоименията в състава на учтивата форма:

- **Правописен и правоговорен наръчник (1945):** „Главна буква се пише и в учтиво употребените местоимения: *Вие, Ви, Вас, Вам, Ваш* – както и в *Му, Го, Него, Нему, Си, Свой*, когато се отнасят до Бога или държавния глава“.
- **Правописен речник Хемус на българския книжовен език (1945):** Главна буква се пише „В учтивата форма за 2. л. на личните и притежателните местоимения, напр.: Сега *Вие* имате думата. – Искам да *Ви* питам нещо. – Изненадан съм от *Вас*. – Трудът *Ви* (*Вашият* труд) не е отишъл напразно“.
- **Правописен речник на българския книжовен език (1945):** „С главна буква се пишат и местоимения, употребени в учтива форма: *Вие, Ви, Вас, Вам, Ваш*: *Чест ми е да Ви донеса, господин Министре...*“ (без промяна във всички допълнени издания).

Подобен преглед на кодификацията прави и Н. Паскалев (Паскалев/Paskalev 2016), като отбелязва, че правилото за главна буква е действащо и преди изредените правописни речници, и посочва като източници граматиките на българския език, излезли непосредствено преди 1945 г. В граматиката на Л. Андрейчин (Андрейчин/Anderyuchin 1944) се прави уточнението, че с главна буква се пишат местоименията и когато означават действително множествено число при изразяване на учтивост. Това уточнение е спестено в посочените по-горе правописни речници, което оставя наяснота – особено когато правилото е илюстрирано единствено с пример в ед.ч. По този начин става възможно и друго тълкуване на правилото: главната буква бележи само транспозитивната употреба на *Вие* вместо *ти*, т.е. само в ед.ч.

От ПРСБКЕ започва допълване на правилото в две посоки:

- **ПРСБКЕ (1983):** „За израз на учтивост и уважение главни букви се пишат в следните случаи: 1. При личните и притежателните местоимения за 2. л. мн.ч. *Вие, Вас, Ви, Ваш*, когато се отнасят за едно или повечелица (прикореспонденция).

Заб. 1. Когато същите местоимения не се използват за изразяване на учтивост или нямат характер на непосредствено обръщение, пишат се с малка буква.

Заб. 2. В художествената литература тези местоимения се пишат с малка буква независимо от изразяваното отношение“ (без промяна в изданието на речника от 1995 г.).

Първото уточнение внася яснота по отношение на изразяването на учтивост в единствено и в множествено число. Второто уточнение обаче – „при кореспонденция“, привнася допълнително условие за употребата на главна буква и отново оставя поле за интерпретации: как и дали се маркира употребата на учтивата форма в други текстове (освен посочените жанрове). Така доуточненото правило претърпява преформулиране в следващия правописен речник (НПР/NPR 2002):

- **Нов правописен речник на българския език (2002):** „С главни букви в *официални документи* се пише като израз на учтивост личното местоимение за 2 л. мн.ч. *Вие, Вас, Ви*, както и притежателните местоимения *Ваш, Ваша, Вашия* или *Ви: Поздравявам Ви с Вашия юбилей*.

Заб. В художествената литература тези лични и притежателни местоимения се пишат с малка буква“.

Все още правилото регламентира употребата на главна буква чрез жанра на текста, в който се използва учтивата форма. Отпада сякаш излишната забележка, че местоименията се пишат с малка буква, когато не се използват при изразяване на учтивост, защото те се пишат с малка буква и когато се изразява учтивост – в художествени текстове. Това означава, че в художествени текстове единственият белег за използването на учтива форма е местоимението за 2. л. мн.ч. и глаголните форми в мн.ч., когато обръщението е към едно лице, а когато обръщението е към много лица, липсва способ, с който да се отбележи употребата на учтива форма. Може да се предположи, че това изключение е формулирано, за да узакони вече съществуваща практика в художествените текстове. По този начин обаче се дава ход на друга практика – на незадължително писане на главна буква при местоименията в състава на учтивата форма. Изричното споменаване на текстовете, в които задължително местоименията се пишат с главна буква (при кореспонден-

ция/в официални документи), допринася за колебанието доколко е уместна употребата на учтивата форма в други текстове (които не са нито официални, нито художествени) и дали да се маркира чрез главна буква. Така, без да се извършват промени в същността на правилото, се разколебава неговото прилагане в някои случаи – дали да се употреби учтивата форма, или не и ако се употреби – дали да се маркира с главна буква, или не. През 2012 г. в *Официалния правописен речник на българския език* (ОПР/OPR 2012) правилото за употреба на главна буква при местоименията в състава на учтивата форма отново е формулирано по първоначалния лаконичен начин – без да се прецизира обхвата на неговото действие според жанра на текстовете. Парадоксално тази формулировка се прие като „ново правило“. Повторното генерализиране на правилото може да се оцени като правилно, тъй като в бъдеще ще внесе единство при неговото прилагане, но практиката сочи, че уточнението, че местоименията се пишат с главна буква в състава на учтивата форма „когато се отнасят за едно или повече лица“ е необходимо, тъй като продължава да съществува схващането, че главната буква се пише само когато *Вие* е употребено вместо *ти* (вж. Паскалев/Paskalev 2016).

И при двете правила, свързани с учтивата форма в българския език, се наблюдават затруднения в съвременната практика. При правилото за съгласуване причините трябва да се търсят в особеностите на самото правило и на сложните глаголните форми – затрудненията имат един и същ характер както в началото на формулирането на правилото, така и днес. Правилото за употреба на главна буква при местоименията е показателно за влиянието на кодификацията върху писмената практика – опитът сочи, че допускането на прецеденти и изключения пряко се отразява върху действието на правилото не само в частни случаи, а и като цяло.

БЕЛЕЖКИ / NOTES

¹ Примерът е от езикова справка, направена за предаването „За думите“ по програма „Христо Ботев“ на БНР.

² Отнася се за личните и притежателните местоимения *Вие, Ви, Вас, Ваши*. Понататък за краткост не се конкретизират при всяко споменаване.

ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES

Андрейчин 1944: *Андрейчин, Л.* Основна българска граматика. София, Хемус. [Andreychin 1944: *Andreychin, L.* Osnovna balgarska gramatika. Sofia, Nemus.]

ГСБКЕ 1982: *Грамматика на съвременния български книжовен език.* Т. 2. Морфология. София, Издателство на БАН. [GSBKE 1982: *Gramatika na savremenniya balgarski knizhoven ezik.* Т. 2. Morfologiya. Sofia, Izdatelstvo na BAN.]

Калканджиев 1938: *Калканджиев, П.* Българска граматика. Хр. Г. Данов. [Kalkandzhiev 1938: *Kalkandzhiev, P.* Balgarska gramatika. Hr. G. Danov.]

Костов 1939: *Костов, Н.* Българска граматика. София, Казанлъшка долина. [Kostov 1939: *Kostov, N.* Balgarska gramatika. Sofia, Kazanlashka dolina.]

Кунева 2015: *Кунева, И.* Въпроси на съгласуването в научните граматика от първата половина на XX век. – *Български език*, Приложение, 2015, 151–174. [Kuneva 2015: *Kuneva, I.* Vaprosi na saglasuvaneto v nauchnite gramatiki ot parvata polovina na XX vek. – *Balgarski ezik*, Prilozhenie, 2015, 151–174.]

НПР 2002: *Нов правописен речник на българския език.* Хейзъл, 2002, София. [NPR 2002: *Nov pravopisen rechnik na balgarskiya ezik.* Heyzal, 2002, Sofia.]

ОПР 2012: *Официален правописен речник на българския език.* София, Просвета. [OPR 2012: *Ofitsialen pravopisen rechnik na balgarskiya ezik.* Sofia, Prosveta.]

Паскалев 2016: *Паскалев, Н.* Правопис на личните и притежателните местоимения при изразяване на учтивост. – В: *Български език*, 3, 2016, 80–84. [Paskalev 2016: *Paskalev, N.* Pravopis na lichnite i pritezhatelnite mestoimenia pri izrazyavane na uctivost. – *Balgarski ezik*, 3, 2016, 80–84.]

Правописен и правоговорен наръчник 1945. Авторски колектив: *Хаджов, Минков, Осинин, Стойков, Костов, Андрейчин, Илчев, Маджаров, Кр. Генов.* [Pravopisen i pravogovoren narachnik 1945. Avtorski kolektiv: *Hadzhov, Minkov, Osinin, Stoykov, Kostov, Andreychin, Ilchev, Madzharov, Kr. Genov.*]

Правописен речник *Хемус* на българския книжовен език 1945: Съставил по официалния правопис от 1945 год. д-р Л. Андрейчин. Разрешен от Министерството на пропагандата с № III – 2838 от 24.II.1945 г. [Pravopisen rechnik *Nemus* na balgarskiya knizhoven ezik 1945: Sastavil po ofi-

tsialniya pravopis ot 1945 god. d-r L. Andreychin. Razreshen ot Ministerstvoto na propagandata s № III – 2838 ot 24.II.1945 g.]

Правописен речник на българския книжовен език 1945. *Андрейчин, Лекков, Георгиев*. София, Наука и изкуство. [Pravopisen rechnik na balgarskia knizhoven ezik 1945. *Andreychin, Lekov, Georgiev*. Nauka i izkustvo, Sofia.]

ПРБСКЕ 1983: *Правописен речник на съвременния български книжовен език*. София, Издателство на БАН. [PRBSKE 1983: *Pravopisen rechnik na savremenniya balgarski knizhoven ezik*. Izdatelstvo na BAN, Sofia.]

✉ *Гл.ас. д-р Илияна Кунева*

Секция за съвременен български език

Институт за български език „Проф. Л. Андрейчин“ при БАН

бул. „Шипченски проход“ 52, бл. 17, 1113 София, България

✉ *Chief Assist. Prof. Iliyana Kuneva, PhD*

Department of Modern Bulgarian Language

Institute for Bulgarian Language, Bulgarian Academy of Sciences

52 Shipchenski prohod, Bl. 17, Sofia 1113, Bulgaria